دو فصلنامه علمی تخصصی
اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر
سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۳

تأملی بر دیدگاه‌های علامه امینی در موضوع زیارت

فرزین حبیب زاده[۱]

چکیده

نگارش کتاب‌هایی در موضوع زیارت به ویژه با عنوان الزیارهٔ و المزار از سوی محققان مسلمان، اغلب دو هدف اصلی در پی داشته است: آشناساختن مسلمانان با آداب زیارت و فواید آن و تلاش برای ایجاد اتحاد میان امت اسلامی و تقریب میان مذاهب و مهم‌تر از آن، جلوگیری از تفرقه میان ملل و مذاهب اسلامی. کتب زیارت به طور کلی دو سبک دارند: کتاب‌هایی که صرفاً به نقل زیارت‌نامه و بیان فضائل آن پرداخته‌اند و دیگر، آثاری که مباحث علمی و نظری در موضوع زیارت را کاویده‌اند. کتاب الزیارهٔ نوشته علامه امینی﵀، یکی از نوشته‌های برجسته‌ای است که مباحث نظری را در زمینه زیارت به نحوی دقیق و علمی بررسی کرده است. از ویژگی‌های منحصر به فرد این کتاب، می‌توان به تحلیل و نقد دیدگاه‌های گوناگون در اثبات صحّت زیارت و نیز پاسخ به برخی شبهات و اتّهامات برخی از اهل‌سنت در این زمینه اشاره نمود. مقاله پیش‌رو با هدف بیان اهمیت زیارت در اسلام، معرفی شاخص‌ترین آثار در این زمینه و به طور خاص بررسی دیدگاه‌های علمی علامه امینی به نگارش درآمده و در نتیجه پاسخ‌گوی شبهات و عقاید وهابیت در موضوع زیارت و اثبات صحت و جواز زیارت قبور بزرگان شده است.

واژگان کلیدی: زیارت، علامه امینی، زیارت، مزار، مذاهب اسلامی.

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین المللی مذاهب اسلامی تهران، ایران f.habibzadeh@atu.ac.ir

۱. مقدمه

امروزه مسأله زیارت اماکن مقدس، از موضوعات مهم و مسائل روزِ جوامع مختلف دینی به شمار می‌رود. آنچه اهمیت این موضوع را نشان می‌دهد، تدوین رساله‌ها و کتاب‌هایی است که از دیرباز توسط دانشمندان مسلمان در این زمینه به نگارش درآمده است. از مهم‌ترین اسباب فزونی تألیفات در موضوع زیارت، می‌توان به حمایت حکومت‌ها و دولت‌های شیعی و افزایش شمار زائران حرم امامان علیهم‌السلام در سده چهارم و پنجم هجری اشاره کرد (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص۴۱).

پر واضح است که منشأ تألیف کتاب‌هایی در باب زیارت، سخنان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل‌بیت علیهم‌السلام است. آن بزرگواران در فرصت‌های گوناگون، جایگاه و ارزش زیارت، آداب و فواید آن را برای مسلمانان یادآور شده‌اند و زیارت‌نامه‌های گوناگونی را به پیروان خویش آموخته‌اند تا با همان عبارات، ایشان را زیارت کنند (غلام‌علی، ۱۳۹۰، ص۱۷۰و۱۷۱). در این میان، فزونی روایات مرتبط با زیارت ائمه علیهم‌السلام سبب شد که از قرن هفتم هجری به بعد، برخی از عالمان و حدیث‌پژوهان برجسته نظیر شهید اول، ابن‌فهد حلی و کفعمی آثار مهم و مستقلی در زمینه دعا و زیارات پدید آورند که جزئی از میراث اسلامی و منابع ارزشمند حدیث شیعه به شمار می‌رود (معارف، ۱۳۹۱، ص۳۵) برخی از این آثار مشهور و مهم عبارت‌اند از: المزار اثر محمد بن مشهدی (متوفی ۶۱۰ ق)؛ مصباح الزائر اثر سید بن طاووس (متوفی ۶۶۴ ق)؛ المزار تألیف شهید اول: محمد بن مکّی (متوفی ۷۸۶ ق)؛ البلد الأمین و الدرع الحصین تألیف کفعمی، دعاپژوه بنام قرن نهم هجری قمری و جنةُ الأمان الواقیةُ و جنةُ الایمان الباقیةُ مشهور به مصباح کفعمی. در قرن یازدهم هجری نیز علامه محمدباقر مجلسی کتاب تحفةُ الزائر را در دوازده باب و به زبان فارسی در این موضوع به نگارش درآورد. همچنین محدّث نوری در دوره معاصر، کتابی با عنوان آداب‌الزیارةُ تألیف نمود.

پیش از این نیز در قرون چهارم تا ششم هجری، آثار و کتاب‌های مستقلی به نگارش درآمده‌اند که متضمّن روایات مربوط به فضائل زیارت و آداب آن و نیز زیارت‌نامه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام هستند. کامل الزیارات جعفر بن محمد بن قولویه (متوفی ۳۶۷ق)، الدعاء و المزار شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ق) و المزار الصغیر یا مناسک المزار شیخ مفید (متوفی ۴۱۳ ق)، از مشهورترین و معتبرترین این آثار در دورهٔ متقدّم به حساب می‌آیند.

مسلّم است که سبک مزارنویسی و زیارت‌نامه‌نگاری، از دیرباز از شیوه‌های اختصاصی شیعیان و برگرفته از مبانی اعتقادی امامیه نسبت به امامان معصوم علیهم‌السلام است. در فهرست منابع علمی و روایی شیعیان، عنوان «المزار» بیشترین آثار را در زمینه زیارت‌نامه‌نویسی به خود اختصاص داده است و در کتاب‌های فهارس نجاشی، شیخ طوسی، منتجب‌الدین و ابن‌شهرآشوب، آثار بی‌شماری با این عناوین دیده می‌شود (غلام‌علی، ۱۳۹۰، ص۱۷۱).

کتاب‌ها و رساله‌های زیارات به سبک‌های مختلفی به نگارش درآمده‌اند. برخی از این آثار مشتمل بر مجموعه‌ای از روایات معصومان علیهم‌السلام دربارهٔ ثواب، فضیلت، آثار و شیوه‌های زیارت معصومان علیهم‌السلام است. برخی دیگر نیز تنها به فضیلت و آداب زیارت و زیارت‌نامه‌های یکی از معصومان علیهم‌السلام اختصاص دارند، مثل کامل الزیارات ابن‌قولویه که بیشتر احادیث آن، شامل زیارت‌نامه‌های امام حسین علیه‌السلام است. کتاب فضل زیارة الحسین اثر محمد بن علی شجری زیدی نیز، از همین ویژگی برخوردار است. سبک دیگر کتاب‌های زیارت، تنها منحصر به نقل فضایل و آداب زیارت معصومان علیهم‌السلام و زیارت‌نامه‌های آن بزرگواران نیست، بلکه شامل مباحث نظری پیرامون چیستی زیارت، اثبات صحت و جواز زیارت و نیز ردّ عقاید وهابیت در زیارت قبور اولیا، انبیا و امامان معصوم علیهم‌السلام و مباحثی از این قبیل است.

یکی از کتاب‌هایی که در دوره معاصر به سبک اخیر نگاشته شده و مسائل مرتبط با جواز زیارت و آداب و شرایط آن را به نحوی مستدل و مستند کاویده است، کتاب الزیارة اثر علامه شیخ عبدالحسین امینی، پرچمدار وحدت ملل و مذاهب اسلامی در دوره معاصر است. نوشتار پیش‌رو با هدف بررسی دیدگاه‌های علامه در الزیاره، نقد و استدلال دیدگاه‌های مختلف این کتاب پیرامون زیارت قبور و پاسخ به اشکالات و شبهاتی که از سوی برخی از اهل سنت، به خصوص وهابیّت به شیعه در مسأله زیارت وارد شده، به نگارش درآمده است.

۲. اهمیت زیارت در اسلام

یکی از برنامه‌های مذهبی مسلمانان، اعم از شیعه و اهل‌سنت از صدر اسلام تا به امروز، بزرگداشت و تجلیل از مقام انبیا و اولیا و ادای احترام نسبت به راهنمایان فکری و رهبران معنوی و شهدای راه اسلام و قرآن بوده است و این احترام و بزرگداشت، که بیشتر در قالب زیارت قبورِ آنان متجلّی

می‌شود، از عبادات و مستحبات به شمار می‌آید (نجمی، ۱۳۹۱، ص۲۳). زیارت چون پیوند و تجدید عهد با بندگان خالص خداوند است، زمینه کسب صفات شایسته و عامل رشد معنوی، و در نتیجه تقرّب به خدا می‌گردد. ویژگی زیارت، رنگِ الهی داشتن آن است. زیارت معصومان و مزار ائمه و قبور اولیای خدا و امامزادگان، جدا از یاد خدا و منفصل از معنویت و روحانیت نیست. به همین جهت است که آرامش روحی و صفای باطن می‌آورد (محدثی، ۱۳۸۶، ۵۵ و ۵۶). زیارت، یادآوری پیوندهای معنوی و خویشاوندی فکری و فرهنگی یک مؤمن، با اولیای خدا و پیشوایان دینی خود بوده و سازنده است، چراکه یادآور سیره زندگی ایشان و تأسی به آنان در حیات دنیوی است. به گفتهٔ استاد جوادی آملی، زیارت قبور اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام، مظهری از محبّت و گوشه‌ای از وظایف مؤمنان نسبت به این خاندان است.

طبق آیه ۳۶ سورهٔ مبارک نور: ﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾، ضمن این‌که مصداق بیوت، مساجد و مانند آن‌ها است؛ یکی دیگر از مصادیق آن، مشاهد معصومان علیهم‌السلام و مقام رسالت، ولایت و امامت است. بنابراین یکی از آن بیوت رفیع که در آیهٔ نور به آن اشاره شده، حرم مطهر ائمهٔ معصوم علیهم‌السلام است که مهر تأییدی برای تجلیل و گرامی‌داشت آن ذوات نورانی از طرف خداوند زده شده است.

بنا به باور جمهور مسلمانان، در طول تاریخ اسلام، احترام و تعظیم بزرگان و شخصیت‌های دینی و مذهبی از شعائر الهی به شمار می‌رود. یکی از موارد احترام و بزرگداشت این بزرگان که از طرف خداوند به امری منتصب شده‌اند، ساخت بنا و بارگاه بر مزار آنان، زیارت و عبادت در آن اماکن است؛ تا بدین وسیله، ضمن گرامی‌داشت و یاد آن‌ها در ذهن، فرمان خداوند نیز به مرحلهٔ اجرا درآید. مسلمانان حقیقی برآنند که آثار و نشانه‌های دین و رهبران اسلام را حفظ کرده و با تأسیس و بنای مسجد در جوار قبور اولیا و بزرگان، پیش از زیارت یا بعد از آن، فرایض عبادی خود را در همان مکان انجام دهند. بدیهی است که پرستش خداوند و گزاردن نماز در این مکان‌ها، از فضیلت بیشتری برخوردار به استجابت نزدیک‌تر است. و دعا از استجابت بیشتری برخوردار است. قطعاً دعا و نماز در این مکان‌ها، با توجه به شرافت محل، مورد توجه خداوند خواهد بود (حبیب‌زاده، ۱۴۰۰، ص۳۳۵ و ۳۳۶).

زیـارت، حضـور مُحبّ در پیشـگاه محبوب اسـت و ابـراز ارادت و محبت به پیشـوایان دین، اظهار فروتنی در برابر دین و اعلام ایمان و دینداری اسـت. زیرا اولاً، دین جز محبّت نیسـت. ثانیاً حبّ محبوبِ خدا حبّ خداست و زیارت جلوه‌ای از این محبّت است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص۲۴۹). «مـراد از زیارتـی کـه در حج بـدان فراخوانده شـد، فقط زیارت قبور نیسـت، اگرچه ایـن نیز یکی از حقوق ولایت است، بلکه مراد از زیارت، دیدار با رهبر اسلامی و آگاه‌کردن او از مراتب ولایت و عرضهٔ نصرت بر اوست. چنان‌که هدف از حضور در کنار قبرش، سلام و درود فرستادن بر او و دعا و تضرّع به درگاه خدای سبحان است.» (همان، ص۲۴۱).

آیت‌الله خویی هدف از زیارت اهل قبور و تعظیم اوصیا و اولیای الهی و بزرگان دین را تعظیم شعائر الهی دانسته و می‌نویسند: «تعظیم پیامبر اکرم ﷺ و اوصیای معصومش علیهم‌السلام، زیارت و طلب شفاعت از آنان و بوسیدن و تبرک جستن به قبور آنان در حقیقت تعظیم خداست و خضوع و تذلّل در برابر خود اوست و جز تقرّب به پیشگاه پروردگار و اطاعت از فرمان او و اخلاص به ذات اقدسش چیز دیگری نیست... شکی نیست که هیچ مسلمانی، پیامبر و یا اوصیای او را نمی‌پرستند، تا چه رسد به پرستش قبور آنان! بوسیدن و تعظیم قبور، نه به عنوان بندگی و پرستش، شرک محسوب نمی‌شود و تمام اعمال گذشته، عبادت و تعظیم شعائر الهی خواهد بود: ﴿وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَاللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ (حج: ۳۲) (خویی، ۱۳۹۳، ص۶۵۲ و ۶۵۳).

علامـه عسـکری زیـارت و عبـادت در محـل قبور انبیـا و اولیـا را از سـنت‌های بنیادین خدا و رسـول او دانسـته و می‌نویسـند: «زیارت قبور انبیا و اولیا و بنای عمارت بر آن‌ها و مسـجدگزیدن و عبادتگاه گرفتن این قبور، از سنت‌های بنیادین خدای رحیم و رسول کریم اوست. اولین پیشوای قبرگرایان، رسـول خدا ﷺ اسـت و پس از او پاره تنش فاطمه علیهاالسلام و بعد صحابهٔ والامقام، و سـپس ما شیعیان و محبّان. این شرافت ما را بس که همگی پیرو رسول‌الله ﷺ بوده و آن حضرت الگو و مقتدای ما باشد.» (عسکری، ۱۳۷۷، ص۵۵).

بـه طـور کلی زیارت قبور امامان علیهم‌السلام برای تذکر و عبرت گرفتن مسـتحب اسـت؛ هم به دلیل روایاتی که در زمینه تشویق بر زیارت مشاهدشان رسیده، و هم به خاطر اجر و ثوابی که دارد (ورام، ۱۴۱۰، ج۱، ص۲۸۸). ابوذر به نقل از پیامبر ﷺ می‌گوید: «زُرِ الْقُبُورَ تَذْكُرْ بِهَا الْآخِرَةَ وَ اغْسِـلِ الْمَوْتَى فَإِنَّ

مُعَالَجَتَهُ مَثُوبَةٌ وَ مَوْعِظَةٌ بَلِيغَةٌ وَ صَلِّ عَلَى الْجَنَائِزِ لَعَلَّ ذَلِكَ أَنْ يَحْزُنَكَ فَإِنَّ الْحَزِينَ فِي ظِلِّ اللَّهِ»: «قبرها را زیارت کنید تا بدان وسیله به یاد آخرت بیفتید؛ و در غسل دادن اموات شرکت کنید که سروکار با چنین اعمالی باعث ثواب و پند، مؤثر است؛ و بر جنازه‌ها نماز بگزارید تا شاید باعث اندوه شما شود، که اندوهناک در سایه خداست! (همان). در روایتی دیگر پیامبرﷺ فرموده‌اند: «فَمَنْ زَارَ قَبْرِي فَقَدْ وَجَبَتْ لَهُ شَفَاعَتِي»: «هر کس قبر مرا زیارت کند، شفاعتم بر او حتمی است (همان).

رسول اکرمﷺ برای احترام و تجلیل، حجرالأسود را می‌بوسیدند و به آن دست می‌کشیدند؛ به زیارت قبور مؤمنان، شهدا و صلحا می‌رفتند و بر آنان سلام می‌کردند و برای آنان دعا می‌نمودند. صحابه و تابعین نیز پس از رحلت آن حضرت، قبر مطهر پیامبر را زیارت می‌کردند، به آن تبرک می‌جستند و آن را می‌بوسیدند و با قبور ائمه دین و اولیای صالح نیز همین‌گونه رفتار می‌کردند. هیچ‌یک از اصحاب، علما و بزرگان دین این‌گونه اعمال را منکر و زشت نمی‌دانستند و با آن مخالفتی نداشتند (خویی، ۱۳۹۳، ص۶۵۰ و۶۵۱).

۳. دیدگاه‌های علمی علامه امینی در الزیارة

بدون تردید آنچه ارزش آثار علمی علامه امینی را دوچندان می‌کند و اهل تحقیق و نظر را به سوی آثارش فرامی‌خواند، اطلاعات علمی بسیار و تبحّر کم‌نظیر وی در علوم مختلف اسلامی از قبیل ادبیات، تفسیر، حدیث، رجال، اخلاق، تاریخ، جغرافی و... است (حبیب‌زاده، ۱۳۹۹، ص۵). همچنین طبق کلام قدما که گفته‌اند: «إنّ آثارنا تدلّ علینا»، شخصیت علامه بیش از هر چیز از آثار علمی وی و خدمات فرهنگی و اجتماعی به جهان اسلامی و ایرانی، قابل درک و دریافت است. آثاری که نمودار تلاش خستگی‌ناپذیر مؤلف و از موضوعات ابتکاری و مسائل مبتلابه جهان تشیع و اسلام است و همین‌طور آثاری که عقل سلیم و به دور از تعصب در آن موج می‌زند؛ چنان‌که یکی از محققان از علامه امینی با عنوان «عاقل شرعی» یاد می‌کند و این شخصیت را در مقابل «عالم شرعی» که تعدادشان کم هم نیست، جای می‌دهد (امینی، ۱۳۶۸، ج۱، ص۱۵۹).

کتاب الزیارة دهمین جلد از دوره کتاب‌های الغدیر، تألیف علامه عبدالحسین امینی است که توسط محمّد الحسّون در سال ۱۴۱۷ هجری قمری به زبان عربی فصیح تهیه و منتشر شده است. این کتاب به طور کلی دو مبحث مهم را دربرگرفته است: «بحث نقل الجنائز من مکانٍ إلی آخر،

سواء قبل الدفن أو بعده و بحث زيارة قبور و مشاهد العترة الطاهرة، و الصحابة و التابعين لهم بإحسان» (امینی، ۱۴۱۷، ص۹):

مبحث انتقال جنازه از محلی به محل دیگر، خواه قبل از دفن و خواه بعد از آن باشد؛

مبحث زیارت قبور و مشاهد مشرّفهٔ عترت طاهره و یاران و تابعان ایشان.

این اثر در پاسخ به اشکالات و شبهاتی است که از سوی برخی از اهل‌سنت، به خصوص وهابیت به شیعه در مورد بحث انتقال جنازه به سوی مشاهد و زیارت اهل قبور و مشاهد عترت طاهره وارد شده است، لذا ایشان به بیان و تحلیل این دو مسأله پرداخته و ادله قطعی بر صحت آن‌ها اقامه نموده‌اند و تواتر عمل به آن را از سوی جمیع مسلمانان از صدر اسلام تا به امروز اثبات می‌کنند. مأخذ اصلی مؤلف، کتاب گران‌سنگ الغدیر است که بحث‌های بی‌شماری از تفسیر، حدیث، تاریخ، ادب، عقیده، کلام فرق، مذاهب و... را دربردارد. محقق کتاب این مباحث را به صورت مستقل همراه با مراجعه و تصحیح آن‌ها گردآوری کرده و سعی در استخراج مصادر از چاپ‌های جدید و نیز استخراج مواردی نموده که مصنّف الغدیر به مأخذشان اشاره‌ای نکرده است.

پیش‌تر بیان شد که علامه در الزیاره، مباحث علمی و نظری در زمینه زیارت را به نحوی دقیق و مستند مورد بررسی و تبیین قرار داده است. کتاب شامل دو عنوان کلی است: اول نقل جنازه به سوی مشاهد که شامل ادلّه مذاهب اربعه و قول ابن‌تیمیه در زیارت و ردّ آن است و دوّم، زیارت قبور و مشاهد مشرّفه که شامل آداب زیارت پیامبرﷺ، توسل و استشفاع به قبر آن حضرت، زیارت شیخین، ذکر ۲۶ حدیث در زیارت، نذر بر اهل قبور و مباحثی از این قبیل. بخش دوم کتاب: «زیارة مشاهد العترة الطاهرة» مفصّل‌ترین و مهم‌ترین بخش آن است که بیش از دویست صفحه از حجم کتاب را به خود اختصاص داده است.

۳ـ۱. صحت و جواز نقل میّت از نگاه اسلام

علامه در آغاز بخش نخست از کتاب الزیارهٔ به این مطلب اشاره می‌کند که گمان شده است نقل جنائز از مختصات شیعه است و لذا شیعه را مورد سرزنش قرار می‌دهند، حال آن که چنین نیست. سپس اقوال بزرگان مذاهب اربعه را در صحّت و جواز نقل میّت به تفصیل نقل کرده و شرایط هر کدام را ذکر می‌کند (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۳ـ ۱۵). در بررسی و تبیین این مباحث، نویسنده مکرّر به فقه

تطبیقی اهل‌سنت از جمله کتاب الفقه علی المذاهب الأربعهٔ نوشته عبدالرحمن الجزیری مراجعه می‌کند و دلایل خود را به نظرات و سخنان ایشان مستند می‌سازد.

علامـه پـس از آن، بـر ایـن نکته تکیـه کرده‌اند که این مسـأله در شـرایع قبـل، یعنی حضرت آدم علیه‌السلام، نوح علیه‌السلام، یعقوب علیه‌السلام و یوسـف علیه‌السلام نیز مشـروع بوده اسـت. به عنوان نمونه می‌نویسد که آدم علیه‌السلام در مکه وفات کرد و در غار ابوقبیس دفن شـد؛ سـپس نوح علیه‌السلام تابوت او را در کشتی حمل نمـود و هنگامـی کـه از آن خارج شـد، وی را در بیت‌المقـدس دفن نمود. البته در احادیث شـیعه آمده اسـت که او را در نجف اشـرف به خاک سـپرد. همین‌طور حضرت یعقوب علیه‌السلام در مصر رحلت فرمود و به شـام انتقال یافت (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۶). مؤلف در مورد سـایر پیامبران نیز مطالبی بیان نموده که مأخذ اصلی آن‌ها کتاب‌های تاریخ طبری، معجم البلدان حموی و تاریخ ابن‌کثیر است (همان، ص۱۶ و ۱۷).

در ادامه مؤلف با استناد به کتاب دلایل النبوّهٔ بیان می‌دارد که اولین کسی که از قبر و مدفنی به قبر دیگری انتقال یافت، حضرت علی علیه‌السلام بود؛ هنگامی که روز جمعه هفده ماه رمضان ضربت خورد و دو روز بعد به شهادت رسید. فرزندش حسن علیه‌السلام بر او نماز خواند و در دارالاماره کوفه دفن شـد. قبـرش را پنهـان کردنـد و بعدها بـه محلی که به آن نجف گفته می‌شـود منتقل شـد. هارون الرشید آن را ظاهر ساخت و هنگامی که جانورانی را دید که به این محل پناه برده و خانه گزیده‌اند، علت را از اهل روسـتای نزدیک آن‌جا سـؤال نمود. پیرمردی از اهل آن روسـتا به او خبر داد که در آن محل، قبر علی علیه‌السلام به همراه قبر حضرت نوح علیه‌السلام اسـت. به همین دلیل وی بر آن عمارتی بنا کرد (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۷).

علامـه تحـت عنـوان «مَن نُقلت جنازته قبل الدفن»، هشـتاد نفر از بزرگان صدر اسـلام را ذکر می‌کند که جنازهٔ آن‌ها قبل از دفن، از محل وفاتشان انتقال یافته و در محل دیگری دفن شده‌اند. بعـد از آن بـا عنـوان «مَن نُقل مِـنْ مَدفن إلی مدفن»، هفتـاد نفر از بزرگان را یـاد می‌کند که جنازه ایشان از مدفنی خارج شده و در جای دیگری دفن شده‌اند (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۸ـ۴۷). در معرفی این بزرگان به منابع متعدد و معتبر تاریخی، رجالی، روایی، طبقات روایان، تراجم و... نظیر تاریخ بغداد خطیب بغدادی، المنتظم ابن جوزی، شذرات الذهب ابن‌عماد حنبلی، البدایة و النهایة ابن‌اثیر،

الاصابـة ابن‌حجـر عسـقلانی، أُسـد الغابة ابن‌اثـر، الجواهـر المضیّة ابـن ابی‌الوفاء قرَشـی، الدیباج المذهّـب ابن‌فرحـون، وفیـات الاعیـان ابن‌خلّکان، حلیة الاولیـاء ابونعیم اصفهانـی و... مراجعه و استناد شده که از حیث تاریخ و رجال، شایستهٔ تأمل و توجه است.

۳ـ۲. زیارت مشاهد مشرّفه

علامه در مورد عنوان دوم، یعنی زیارت مشاهد عترت طاهره علیهم‌السلام می‌فرمایند که سیره رایج و ثابت مسلمانان از صدر اسلام، از عصر صحابـه و تابعین تاکنون بر این بوده است که بـه زیارت قبور پیامبری، امامی یا بزرگی از بزرگان دین به ویژه قبر پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌رفتند، به نماز و دعا کنار قبرشـان می‌ایسـتادند؛ و تبـرك، توسّـل و تقرب به خـدا داشـته‌اند و این مسـأله‌ای اجماعی میان فرقه‌های مسلمانان است (امینی، ۱۴۱۷، ص۴۸).

ایشان در ادامه از ابن‌تیمیه حرّانی یاد می‌کند که با سیره بزرگان در این مسأله مخالفت نموده و به حرمت سـفر زیارت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله فتوا داده و سـفر به این منظور را معصیت دانسـته است (همان، ص۴۹)؛ امـا بـزرگان عصر ابن‌تیمیّه با وی مخالفت نموده و آثاری را به ردّ آرای ایشـان اختصاص داده‌اند و اعتقادات وی را طی تألیفات ارزشمندی، جعلی قلمداد نموده‌اند.

۳ـ۳. جواز و ترغیب بر زیارت قبر پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله

پس از این، مؤلف تحت عنوان «الحثّ علی زیارة النبي صلی‌الله‌علیه‌وآله» احادیثی را در جواز و تشویق زیارت قبر نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله از ائمهٔ مذاهب اربعه و صاحبان صحاح و مسانید ذکر نموده و با عنوان «کلمات أعـلام المذاهـب الأربعـة»، بیـش از چهل عبـارت از بزرگان و اعـلام مذاهب چهارگانـه حول زیارت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله جهت اثبات صحت زیارت نقل می‌کند. لازم به ذکر است که ویژگی این بخش از کتاب، استناد به منابع متعدد و ذکر راویان و اسناد گوناگون است.

یکی از مفصّل‌ترین دیدگاه‌ها در این موضوع، سـخن شـیخ تقی‌الدین سـبکی شافعی متوفی ۷۵۶ ق اسـت که کتابی نیز با عنوان شـفاء السِّـقام في زیارة خیر الأنام در زیارت نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله و ردّ نظـرات ابن‌تیمیـه بـه نـگارش درآورده اسـت (امینـی، ۱۴۱۷، ص۹۷ـ ۱۰۲). علامه در خـلال بیان این روایـات و دیدگاه‌هـا، به شـرح برخی از آن‌ها پرداخته و در چند جا به این مطلب اشـاره می‌کند که

زیارت قبر پیامبرﷺ، ضمن این که از بزرگ‌ترین و بافضیلت‌ترین عبادت‌ها به حساب می‌آید، از نظر برخی بزرگان اهل‌سنت، از فرایض و واجبات است (همان، ص۱۰۹ و ۱۱۷).

اگر بخواهیم یک نمونه از نظرات بزرگان اهل‌سنت را در این بخش ذکر کنیم، روایت سی و هشتم است که در آن ده کرامت برای زائر قبر پیامبرﷺ ذکر شده و چنین آمده است: «سیدمحمد بن عبدالله الجردانی الدمیاطی شافعی (م۱۳۰۷ق) در مصباح الظلام به نقل از برخی بزرگان می‌گوید: زائر قبر پیامبرﷺ ده کرامت دارد که عبارت‌اند از: «إحداهنَّ: يُعطي أرفع المراتب، الثانية: يبلغ أسنى المطالب، الثالثة: قضاء المآرب، الرابعة: بذل المواهب، الخامسة: الأمن من المعاطب، السادسة: التطهير من المعايب، السابعة: تسهيل المصائب، الثامنة: كفاية النوائب، التاسعة: حسن العواقب، العاشرة: رحمة ربّ المشارق و المغارب.» (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۱۷). در پایان بیان این ده کرامت برای زائر پیامبر، سه عنوان فرعی دیگر نیز با موضوع اختلاف فقها در تقدیم زیارت حج یا زیارت پیامبرﷺ، جواز نائب‌گرفتن و اجیرکردن برای زیارت و نذر بر اهل قبور، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

۳ـ۴. آداب زیارت و زائر و توسل به پیامبرﷺ

«ادب الزائر عند الجمهور» عنوان کلی بخش دیگری از الزیارهٔ است که در آن مؤلف با استناد به منابع و مآخذ گوناگون، به بیش از بیست و شش مورد از آداب زیارت و زائر می‌پردازد. از جمله این آداب عبارت‌اند از: خلوص نیّت، دعا و صلوات بر پیامبرﷺ در طول مسیر برای زیارت، ذکر برخی اذکار و ادعیه، خضوع و خشوع، بلند سخن‌نگفتن در زیارت و... . پس از آن، مؤلف مباحثی نظیر توسل و طلب شفاعت، استغاثه و تبرّك را طرح کرده و شبهات مخالفین را نقل و مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۶۱ به بعد).

علامه در ذیل این مطلب، جواز توسّل به پیامبرﷺ را با نظر اهل‌سنت اثبات نموده و در معنای توسل و انواع آن می‌نویسد: «در این مورد جماعتی از بزرگان اهل‌سنت سخن در باب توسل را توسعه داده و گفته‌اند: توسل به پیامبرﷺ در همه حال، قبل از آفریدن و بعد از آن، در مدت حیاتش در دنیا و پس از رحلتش در زمان برزخ و بعد از برانگیخته شدن در قیامت و بهشت، جایز است و به طور کلی توسل را در سه نوع قرار داده‌اند:

۱. طلب حاجت از خداوند تعالی توسط او به جهت منزلت یا برکت وی. گفته‌اند توسل به این معنا در همه احوال ذکر شده، جایز است؛

۲. توسل به معنای طلب دعا از او و حکم کرده‌اند که آن نیز در همهٔ احوال، جایز است؛

۳. درخواست از پیامبرﷺ: این امر مقصود است و به این معنی است که پیامبرﷺ با درخواست از پروردگارش و شفاعت او قادر به ایجاد است. بنابراین در معنا به نوع دوم برمی‌گردد، البته با اختلاف در عبارت. مثالی از این مورد برشمرده‌اند که شخصی به پیامبرﷺ گفت: «از تو درخواست دارم در بهشت مرا همراهی کنی.» عثمان ابن أبی‌العاص می‌گوید: «به پیامبرﷺ از این که در حفظ قرآن ضعیف بودم شکایت کردم، پیامبر فرمود: ای عثمان! نزدیک من بیا. ایشان دستش را بر سینه‌ام قرار داد و فرمود: ای شیطان از سینهٔ عثمان خارج شو. پس از آن چیزی نشنیدم، مگر آن که آن را حفظ می‌کردم.» (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۵۴ و ۱۵۵).

پس از ذکر این مطالب، علامه به معرفی کتاب‌ها و آثاری از بزرگان اهل‌سنت که به مسأله توسّل و استشفاع به پیامبر اکرمﷺ پرداخته‌اند با ذکر مشخصات نویسندگان و به ترتیب تاریخی اشاره کرده‌اند. وی ضمن بیان این مطلب که بزرگان مذاهب اربعه هیچ‌یک سخنی مبنی بر حرمت تبرک به قبر شریف پیامبرﷺ و تعظیم آن بیان نکرده‌اند، به بیش از بیست مورد از سخنان بزرگان این مذهب در اثبات این موضوع استناد نموده‌اند (همان، ص۱۵۷ ـ ۱۷۲). بیان زیارت شیخین به طرق مختلف و ذکر آداب وداع با حرم شریف پیامبرﷺ، از مباحث دیگری است که مؤلف در این بخش از آن‌ها سخن به میان آورده و بدین وسیله جواز زیارت پیامبرﷺ را اثبات نموده است.

۳ ـ ۵. جواز زیارت ائمهٔ بقیع و شهدای دیگر

مطلب دیگر در نظرات علامه، اختصاص دارد به زیارت ائمه بقیع و مزارهای دیگر در آن‌ها که زیارت ائمه شیعه و زیارت شهدای احد و زیارت حمزه علیه‌السلام از جمله آن‌ها به شمار می‌رود. مؤلف در این مورد به استحباب زیارت ائمه بقیع و مشاهد مقدسه در آن مکان اشاره نموده که زیارت ائمه بقیع در روز جمعه و زیارت شهدای احد، به ویژه حضرت حمزه علیه‌السلام در روز پنجشنبه، مستحب مؤکّد و برترین اعمال است (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۷۸ ـ ۱۸۰).

ایشان پس از ذکر زیارت‌نامه‌ای کوتاه برای حضرت حمزه علیه‌السلام و شهدای احد، سخن برخی از بزرگان و علمای اسلامی را در جواز توسل و تبرّک به قبور این شهدا با ذکر منابع و مستندات بیان کرده و به عنوان نمونه می‌نویسد: «ابن‌جبیر در صفحه ۱۵۳ سفرنامه‌اش می‌گوید: پیرامون شهدا در کوه احد، تربت سرخی است و آن تربتی است که به حمزه منتسب است و مردم به آن تبرّک می‌جویند (همان، ص۱۸۱). حمزاوی در کنز المطالب ص۲۳۰ می‌گوید: «به درگاه خداوند به آن‌ها توسل می‌کنند برای رسیدن به آرزوهایشان، زیرا این مکان محل فرود آمدن رحمت خداوند است» (همان). در پایان این بخش از کتاب الزیارة، مؤلف به مصادر و منابع خود از بزرگان مذاهب اربعه که آداب و زیارات را از آن‌ها نقل نموده اشاره کرده است.

۳ ـ ۶. دلایل جواز زیارت قبور و تشویق بر انجام آن

عنوان پایانی کتاب: «البحث علی زیارة القبور» است که مطالب آن ذیل ده عنوان فرعی بیان شده است. در این قسمت، مؤلف ۲۶ روایت با ذکر سند، از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله در جواز و ترغیب زیارت اهل قبور نقل نموده که نخستین آن، حدیث مشهوری است که مرفوعاً از بریده نقل شده: «کنت نهیتکم عن زیارة القبور ألا فزوروها» و ترمذی این عبارت را افزوده است که خداوند به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله اجازه زیارت قبر مادرش را داده است: «فقد أذن الله لنبیه صلی‌الله‌علیه‌وآله في زیارة قبر أمّه» (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۸۷). البته مؤلف یادآور شده که احادیث دیگری در این زمینه وجود دارد که به جهت پرهیز از اطالهٔ کلام، از بیان آن‌ها خودداری کرده است.

«أدب زوار القبور»، موضوع بعدی است که شامل ده مورد از آدابی است که زائران اهل قبور ملزم به رعایت آن هستند (همان، ص۱۹۳ و ۱۹۴). پس از این، مؤلف بیش از ده مورد از زیارت‌هایی را که بر اهل قبور خوانده می‌شود با ذکر سند از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و حضرت علی علیه‌السلام ذکر کرده است. از باب نمونه به دو مورد اشاره می‌شود:

از بریده نقل شده که گفت: رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله زمانی که به مقابر وارد می‌شد تعلیم می‌داد: «السلام علیکم أهل الدیار من المؤمنین و المسلمین، و إنّا إنْ شاء الله بکم لاحقون، و أنتم لنا فرط و نحن لکم تبع نسأل الله العافیة.» (سنن البیهقی ۴: ۷۹ به نقل از امینی، ۱۴۱۷، ص۱۹۵).

علی علیه‌السلام هرگاه وارد مقبره‌ای می‌شد می‌گفت: «السلام علیکم یا أهل الدیار الموحشة و المحال

المقفرة من المؤمنين و المؤمنات، اللّهمَّ اغفر لنا و لهم، و تجاوز بعفوك عنا و عنهم.» سپس می‌فرمود: «الحمد لله الذي جعل لنا الأرض كفاتاً أحياءً و أمواتاً، و الحمد لله الذي منها خلقنا، و إليها معادنا، و عليها محشرنا، طوبى لمن ذكر المعاد، و عمل الحسنات، و قنع بالكفاف، و رضي عن الله عزّ و جلّ.» (العقد الفريد ۲: ۶ به نقل از امینی، ۱۴۱۷، ص۱۹۶).

مباحثی در باب جواز زیارت قبور و کراهت آن توسط زنان (بیان شرایط زیارت)، وضوداشتن به هنگام زیارت قبور و قرائت دعا و قرآن نزد قبور، شرایط و نحوه قرائت سوره‌های قرآن، تأکید بر زیارت خویشان به ویژه پدر و مادر، ادله جواز یا عدم جواز نذر بر اهل قبور و تحلیل و بررسی دیدگاه‌ها در این باره و... از مطالب دیگری است که علامه مورد بررسی قرار می‌دهد.

مطلب دیگر، زیارت قبور برخی بزرگان است که به قصد توسل، دعا، تبرّک و نماز و قرائت قرآن انجام می‌شود. مؤلف به ذکر بیش از پنجاه مورد پرداخته که بلال حبشی، سلمان فارسی، طلحهٔ بن عبیدالله، زبیر بن عوام، ابوایوب انصاری، رأس الحسین در مصر، عمر بن عبدالعزیز، ابوحنیفه، مصعب بن زبیر، مالک بن انس، امام موسی کاظم علیه‌السلام، امام رضا علیه‌السلام، ابوالحسن بصری معروف کرخی، محمد بن ادریس شافعی، احمد بن حنبل و ذوالنون مصری، ابوعلی دیلمی، ابوعوانه نیشابوری، ابن‌طباطبا مصری، شاطبی و... . بیان فضیلت زائران قبر ایشان و دیدگاه‌های بزرگان در این باره نیز آمده است. منبع مؤلف در این بخش، کتب معاجم، تراجم و تاریخی است که به گفتهٔ وی به بیش از این‌ها نیز می‌توان دست یافت. چند سطر پایانی کتاب هم اختصاص دارد به نتایجی که مؤلف دانشمند از موضوع زیارت اهل قبور حاصل نموده است (امینی، ۱۴۱۷، ص۲۵۶ ـ ۲۶۰).

۴. برخی امتیازات دیدگاه‌های علامه در کتاب الزیاره

آرا و دیدگاه‌های علامه امینی در زمینه زیارت، در قالب اثری با عنوان الزیارهٔ، از آرای علمی و تحقیقی مهم در دوره معاصر است که مباحث زیارت قبور و جواز و آداب زیارت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و ائمه را مورد مداقّه قرار داده است. از ویژگی‌ها و مزایای دیدگاه‌های علامه در زمینه زیارت، می‌توان به موارد زیر به اجمال اشاره نمود:

۱. استناد به رساله و کتاب‌های متعدد از آثار فریقین؛ کتب تاریخی، تفسیری، کلامی و عقاید، سیره، ادبی، روایی، رجالی، فقهی و تراجم.
۲. استناد به ادله قطعی و متواتر جهت اثبات مسائل و استناد به مدارك و وقایع تاریخی.
۳. پاسخ‌های مستند و مستدل به ابهامات و شبهات در موضوع زیارت قبور، توسل به قبر پیامبرﷺ و جواز نقل میّت به مشاهد مشرّفه.
۴. ایراد جواب‌های نقضی و حلّی مبرهن.
۵. نقد، تجزیه و تحلیل دیدگاه‌های مختلف در موضوع اثبات جواز زیارت.
۶. استفاده از آیات قرآن به صورت‌های گوناگون استدلال، تأیید، تضمین و اقتباس.
۷. توجه به شأن نزول آیات در موضوع زیارت با ذکر منبع (امینی، ۱۴۱۷، ص۱۵۹ و ۱۶۰).
۸. ذکر دقیق و کامل اسناد روایات از کتب روایی شیعه و اهل‌سنت
۹. ذکر اشعار و ابیات متناسب با موضوع و به عنوان شاهد مثال (همان، ص۱۶۶ و ۱۷۲ و صفحات دیگر).
۱۰. امانت در نقل مطالب و عدم دخل و تصرّف در دیدگاه‌ها و نظرات.
۱۱. ذکر کامل عنوان کتب و مؤلفان آن‌ها به همراه سال تألیف اثر.
۱۲. بیان منظم مطالب و عناوین کتاب و دسته‌بندی دقیق مباحث.

از آن‌جا که کتاب الزیاره به سبک کتاب الغدیرِ مؤلف به نگارش درآمده و به لحاظ محتوا، پیگیر مباحث کتاب اخیر است، ویژگی‌ها و امتیازاتی که برای کتاب الزیارهٔ و دیدگاه‌های مؤلف آن ذکر شده، اغلب همان ویژگی‌ها و امتیازهایی است که برای کتاب شریف الغدیر بیان کرده‌اند (حبیب‌زاده، ۱۳۹۹، ص۱۴ ـ ۱۶).

افزون بر مطالبی که بیان گردید، از ویژگی‌های مرتبط با شخصیت رفتاری و گفتاری مؤلف نیز نباید غفلت ورزید. جرأت علمی مؤلف در بیان حقایق و روشن‌ساختن زوایای تاریک رویدادهای تاریخی، منطق قوی و برهان علمی مؤلف، لحن توأم با وقار و بیان شیوا و رسا، اجتناب از تعابیر رکیک و توهین در مقابل اتهامات و ابهامات و در نهایت، رعایت متانت و ادب علمی در بیان نظرات و دیدگاه‌ها، نمونه‌ای از این ویژگی‌ها به شمار می‌رود که شخصیت وی را از دیگر همگنان خود برجسته و ممتاز نموده است.

۵. نتیجه‌گیری

با بررسی دیدگاه‌ها و نظرات گوناگون درباره صحّت زیارت و آداب و شرایط آن در اسلام و نیز مطالعه و تحلیل دیدگاه‌های علامه امینی در کتاب الزیارة، می‌توان به موارد زیر به عنوان نتیجهٔ این نوشتار تأکید نمود:

۱. شکی نیست که زیارت در اسلام، به خصوص در فرهنگ شیعه از جایگاه والای برخوردار است و امامان و اولیای الهی به آن دعوت و تشویق به زیارت کرده‌اند. دلایلی محکمی مبنی بر زیارت قبور انبیا و اولیای الهی، به ویژه قبر مطهر رسول خدا ﷺ وجود دارد که آن، یکی از عبادات بزرگ و شناخته‌شده در نزد همه مسلمانان است. وقتی دفن بدن مطهر پیامبر ﷺ در مکانی خاص، موجب برتری آن مکان شریف از سایر اماکن می‌شود، پس قبور مطهر سایر انبیا نیز موجب برتری آن مکان می‌شود. به همین مناسبت، نه تنها نمازخواندن و دعاکردن در آن‌جا نامشروع قلمداد نشده، بلکه فضیلت مضاعف نیز یافته است.

۲. کتاب‌های زیارات به سبک‌های مختلفی به نگارش درآمده‌اند که عبارتند از: ۱. مجموعه‌ای از روایات معصومان علیهم‌السلام در باب فضایل، آداب، آثار و شیوه‌های زیارت معصومان علیهم‌السلام ۲. مباحث علمی و نظری پیرامون جواز و اثبات صحت زیارت پاسخ به شبهات و ردّ عقاید وهابیت در باب زیارت قبور اولیا و انبیا الهی و امامان معصوم علیهم‌السلام. کتاب الزیارة علامه امینی یکی از آثار علمی معتبر در زمینه جواز زیارت قبور و پاسخ به شبهات و ابهامات در این موضوع است. لازم به ذکر است که ایشان اولین کسی نیست که آرای باطل در زمینه زیارت قبور را رد می‌کند و متعرض نقض این آرا می‌شود، بلکه برخی بزرگان اهل‌سنت نیز این اقوال را مطرود دانسته و حتی مقالات یا کتب مستقل هم در این زمینه نوشته‌اند.

۳. علامه امینی با بررسی و تحلیل دیدگاه‌های مختلف، بر این مطلب تأکید می‌کنند که در طول تاریخ اسلامی، دانشمندان مذاهب گوناگون به جواز انتقال میّت از مکانی به مکانی دیگر به ویژه به بقاع متبرّک و سرزمین بیت‌الله الحرام، در جوار پیامبر ﷺ یا امام یا شخصی صالح معتقد بوده و بیان داشته‌اند که امت اسلامی بر این مسأله اتفاق نظر دارند.

۴. بـه اعتقـاد علامـه امینی، زیارت قبر پیامبرﷺ و مراقد ائمّه و اولیای الهی و توسـل و طلب شفاعت از ایشان، از عهد صحابه و تابعین تا عصر حاضر، مورد اتفاق اکثر بزرگان مذاهب اسـلامی بوده اسـت. ایشان با استناد به منابع متعدد و معتبر، ادله بسیاری مبنی بر زیارت قبور و مشاهد مشرّفه بیان نموده و ضمن بیان آداب و شرایط زیارت، به شبهات و اتهامات برخی از اهل‌سنت در این زمینه پاسخ داده است.

منابع

کتاب

۱. امینی، عبدالحسین ۱۳۶۸ش، الغدیر فی الکتاب و السنهٔ و الادب، ترجمه محمدتقی واحدی، جلد اول، تهران: انتشارات کتابخانهٔ بزرگ اسلامی.

۲. امینی، عبدالحسین، ۱۴۱۷ق، الزیارهٔ، محقق: محمد حسّون، چاپ اول، قم: الغدیر.

۳. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۶ش، جرعه‌ای از صهبای حج، چاپ چهارم، تهران: مشعر.

۴. حبیب‌زاده، فرزین، ۱۴۰۰ش، پرستشگاه‌های ادیان آسمانی در قرآن و حدیث، چاپ اول، تهران: جهاد دانشگاهی واحد علامه طباطبایی.

۵. حبیب‌زاده، فرزین، ۱۳۹۹ش، مروری بر کتاب تکملهٔ الغدیر علامه امینی: ثمرات‌الأسفار الی الأقطار، همایش علمی علامه امینی، سراب: ادارهٔ تبلیغات اسلامی.

۶. خویی، ابوالقاسم، ۱۳۹۳ش، البیان فی تفسیر القرآن، ترجمهٔ سیدجعفر حسینی، چاپ سوم، تهران: دارالثقلین.

۷. طباطبایی، محمدکاظم، ۱۳۹۵ش، تاریخ حدیث شیعه، ج ۲، چاپ سوم، قم: دارالحدیث.

۸. عسکری، مرتضی، ۱۳۷۷ش، حکم بازسازی قبور انبیاء و اولیاء و عبادت در آن‌ها، مترجم محمدجواد کرمی، چاپ اول، بی‌جا: مجمع علمی اسلامی.

۹. غلام‌علی، مهدی، ۱۳۹۰ش، سبک‌شناخت کتاب‌های حدیثی، چاپ دوم، تهران: سمت.

۱۰. محدثی، جواد، ۱۳۸۶ش، فرهنگ زیارت: اهداف، آثار، تاریخچه، مشروعیّت، سازندگی و آداب زیارت، تهران: مشعر.

۱۱. معارف، مجید، ۱۳۹۱ش، تاریخ عمومی حدیث، چاپ دوازدهم، تهران: کویر.

۱۲. نجمی، محمدصادق، ۱۳۹۱ش، تاریخ حرم ائمهٔ بقیع و آثار دیگر در مدینهٔ منوّره، چاپ یازدهم، تهران: مشعر.

۱۳. ورام بن أبی‌فراس، ۱۴۱۰ق، تنبیه الخواطر و نزههٔ النواظر معروف به مجموعه ورام، چاپ اول، قم: مکتبهٔ فقیه.